

Ks. WOJCIECH HACKIEWICZ*

HISTORIA NAUCZANIA APOLOGETYKI ORAZ TEOLOGII FUNDAMENTALNEJ W WYŻSZYM SEMINARIUM DUCHOWNYM DIECEZJI SIEDLECKIEJ W LATACH 1818-2018

Treść: Wstęp; 1. Jako część wstępna dogmatyki: 1818-1867, 1867-1924; 2. Jako dyscyplina pozateologiczna: 1924-1970; 3. Jako teologia fundamentalna: 1970-2018, Zakończenie; Summary: A bicentennial history of apologetics and fundamental theology as they have been taught at the Major Seminary of the Diocese of Siedlce (1818-2018); Bibliografia.

Słowa kluczowe: wyższe seminarium duchowne, teologia dogmatyczna, apologetyka, teologia fundamentalna, historia wykładów, podręcznik do teologii.

Key words: higher theological seminary, dogmatic theology, apologetics, fundamental theology, history of lectures, theology textbook.

Wstęp

W 2018 r. Wyższe Seminarium Duchowne im. Jana Pawła II w Nowym Opolu k. Siedlec obchodzi swoje 200-lecie. Warto więc przyrzeć się jego historii, jako zakładu naukowego. Przedmiotem poniższego przedłożenia będzie historia nauczania w latach 1818-2018, w siedleckim WSD dwóch dyscyplin, które łączy cel, a różni status metodologiczny oraz filozofia konstruowania argumentów. Apologetyka i teologia fundamentalna to dwie dyscypliny, które w zasadzie zajmują się tym samym przedmiotem materialnym, czyli Objawieniem Bożym, jego faktem, naturą, przekazem i trwaniem w Kościele. Apologetyka

szuka jednak w tym względzie dowodów czysto rozumowych, zaliczając się tym samym do dyscyplin pozateologicznych, w tym przypadku religiologicznych. Powstała w XX w. teologia fundamentalna ten sam cel realizuje w inny sposób, proponując w miejsce racjonalnych dowodów szereg uzasadnień i motywów zaczerpniętych z samego źródła religii chrześcijańskiej, jakim jest Objawienie.

Trudno jednoznacznie wskazać czas, wyodrębnienia się apologetyki jako samodzielnego traktatu teologicznego w ramach teologii dogmatycznej. Istnieją w tym względzie rozbieżne stanowiska. Najpopularniejsza teza wiąże początki apologetyki, jako nauki z G. Savonarolą (zm. 1498 r.), inna z P. Charronem (zm. 1603 r.), najnowsze stanowisko wskazuje zaś na J.B. Dreyę (zm. 1853 r.)¹. Do XX w. apologetyka wykładana była jako część wstępna dogmatyki, dla której jednak często rezerwowano odrębną nazwę, jak dogmatyka ogólna, generalna czy też fundamentalna. W jej zakres wchodziły tzw. *preambula fidei*, tj. *przedwstępne zasadnicze wiadomości, dotyczące wiary i jej objawienia*². Wykład apologetyki generalnie obejmował trzy części.

Pierwszą, mówiącą o Objawieniu nadprzyrodzonym (*demonstratio christiana*), stanowiły traktaty o religii, o możliwości, potrzebie i rozpoznawaniu Objawiania, o boskim posłannictwie Chrystusa oraz prawdziwości i boskim pochodzeniu religii chrześcijańskiej. Druga część o Kościele (*demonstratio catholica*) rozstrzygała, która ze wspólnot religijnych uznających się za chrześcijańskie jest prawdziwym Kościołem Chrystusowym. Podnoszono zatem kwestię Chrystusowej genezy Kościoła, przymiotów autentycznego Kościoła Chrystusowego manifestujących się w Kościele rzymskokatolickim oraz prymatu Piotra w urzędzie biskupa rzymskiego. W trzeciej części dotyczącej źródeł poznania wiary (*de locis theologicis*) omawiano temat relacji Pisma Świętego i Tradycji, jako *fons revelationis* oraz stosunku wiary i rozumu, jednej ze sztandarowych kwestii apologetyki katolickiej.

Podejmowanie zagadnień o charakterze fundamentalnym oraz prymat podejścia rozumowego, stanowiące istotną cechę statusu metodologicznego apologetyki wyrażały się również w mnogości jej nazw stosowanych zamiennie na przestrzeni wieków, takich jak *prologomena*, *propedeutica sacra*, *prinzipienlehre*, *logika teologiczna*, czy *logika nadprzyrodzona*³.

* Autor jest absolwentem Instytutu Teologii Fundamentalnej KUL, wykładowcą teologii fundamentalnej, zagadnień z ekumenizmu i religiologii w WSD Diecezji Siedleckiej, w Instytucie Teologicznym w Siedlcach oraz dyrektorem Biblioteki WSD w Nowym Opolu k. Siedlec.

¹ I. Ledwoń, *Apologetyka*, w: *Leksykon Teologii Fundamentalnej*, red. M. Rusecki, K. Kaucha, I. Ledwoń, J. Mastej, Kraków 2002, s. 78.

² X.J.N, *Dogmatyka*, w: *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, red. J. Archutowski, Kraków 1913, t. X-IX, s. 64.

³ X. Matulewicz, *Apologetyka*, w: *tamże*, t. I-II, s. 273.

1. Jako część wstępna dogmatyki: 1818-1867, 1867-1924

Duży wpływ na rozwój apologetyki oraz ukształtowanie jej konfrontacyjno-polemicznego charakteru miały kontrowersje doby reformacji, szczególnie zakwestionowanie przez protestantów Chrystusowej tożsamości Kościoła katolickiego oraz naturalistyczne nurty oświecenia podważające nadprzyrodzony charakter chrześcijaństwa.

W takim też duchu wykładano traktaty apologetyczne, stanowiące wówczas część wstępną wykładu dogmatyki w Seminarium Duchownym w Janowie Podlaskim, w pierwszych latach istnienia diecezji janowskiej czyli podlaskiej. Świadczy o tym jedno z zaleceń będących owocem wizytacji seminarium w Janowie, przeprowadzonej 15 listopada 1828 r. przez bp. podlaskiego Marcellego Gutkowskiego, adresowane do wykładowców teologii dogmatycznej: *Profesor teologii dogmatycznej ma najmocniej podważać poglądy przeciwne religii katolickiej*⁴.

Brak zachowanych źródeł nie pozwala dokładnie określić składu kadry profesorskiej w momencie utworzenia seminarium. Pierwszym udokumentowanym wykładowcą dogmatyki, a więc i apologetyki był franciszkanin o. Justynian Fromm, profesor prawa kanonicznego w studium domowym reformatów w pobliskiej Białej. Wcześniej w zakonie pełnił funkcję gwardiana (Siennica i Włocławek), profesora w studium domowym we Włocławku, magistra nowicjatu w latach 1816-19⁵. Fromm rozpoczął wykłady w seminarium janowskim w lutym 1821 r., zastępując zmarłego kilka miesięcy wcześniej dominikanina Bernarda Domaśławskiego, wykładowcę prawa kanonicznego. Przejęcie przez niego jednocześnie wykładów z teologii dogmatycznej i moralnej świadczy o problemach kadrowych młodego seminarium podlaskiego. Potwierdza to korespondencja bp. Feliksa Lewińskiego z gwardianem bialskich reformatów o. Paulinem Radgowskim, w której pierwszy biskup podlaski prosi o przejęcie przez o. Fromma wspomnianych wykładów, na czas znalezienia odpowiednich wykładowców spośród kleru diecezjalnego.

Pół roku później wykłady z teologii dogmatycznej z rąk o. Fromma przejął ksiądz Diecezji Janowskiej czyli Podlaskiej Wawrzyniec Drahański (1787-1867). Urodził się w miejscowości Nagórniki na Mazowszu. Kształcił się w szkole prowadzonej przez benedyktynów w Sieciechowie. W 1811 r. wstąpił do Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim (wówczas diecezja lubelska), które ukończył przyjmując święcenia prezbiteratu w 1814 r. Bezpośrednio po święceniach bp lubelski W. Skaryszewski

⁴ Cyt za: Z. Młynarski, *Dzieje Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim 1818-1828*, praca licencjacka pod kierunkiem ks. dr. Mieczysława Żywczyńskiego, maszynopis, KUL, Lublin 1969, s. 116.

⁵ Tamże, s. 73-74.

ki mianował go wykładowcą w Janowie. Funkcję tę pełnił przez siedem lat, w tym trzy lata w nowo utworzonym seminarium duchownym diecezji Janowskiej czyli podlaskiej. W 1821 r. został mianowany proboszczem w Wohyniu, w latach 1830-1845 piastował urząd dziekana międzyrzeckiego. W 1857 r. otrzymał godność kanonika kapituły katedralnej janowskiej⁶. W datowanym na 24 września 1821 r. wykazie czteroosobowego grona profesorów figuruje, jako profesor teologii dogmatycznej oraz hermeneutyki⁷.

Trudno dokładnie stwierdzić jak długo pełnił ten urząd, na pewno nie dłużej niż siedem lat, ponieważ według wspomnianego raportu powizytacyjnego w 1828 r. wykładowcą teologii dogmatycznej był już ks. Józef Twarowski⁸ (1797-1868). Przyszedł na świat w Brzeźnicy, parafia Brańsk na terenie ówczesnej diecezji łuckiej, w rodzinie Twarowskich, herbu Pilawa. W 1817 r. wstąpił do Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim, gdzie po czterech latach studiów, 29.06.1821 r. w katedrze janowskiej przyjął z rąk bp. F. Lewińskiego święcenia prezbiteratu. W tym samym roku został mianowany wykładowcą janowskiego seminarium. Urząd objął 9.09.1821 r. i pełnił go niemal 40 lat. W latach 1828-1837 oraz 1854-1857 był regensem seminarium. W 1928 r. został kanonikiem katedralnym i sędzią surogatem. W latach 1829-1855 pełnił urząd proboszcza w Trzebieszowie, a w czasie czternastoletniego vacatu na biskupstwie janowskim był jednym z administratorów diecezji (1855-1857). W 1857 r. został prekonizowany na pomocniczego biskupa podlaskiego.

W dokumencie powizytacyjnym z 1828 r. odnotowano, że oprócz dogmatyki ks. Twarowski prowadził również zajęcia z Pisma Świętego i teologii pastoralnej. Biorąc pod uwagę częstą rotację kadry wykładowczej można przypuszczać, że wykłady z apologetyki jeszcze przed objęciem ich przez ks. Twarowskiego mogli prowadzić jeszcze inni następcy ks. W. Drahalskiego. Pierwsi wykładowcy teologii dogmatycznej, zarówno ks. W. Drahalski, jak i ks. J. Twarowski nie mieli akademickiego przygotowania, ani specjalizacji w zakresie dogmatyki. Ks. J. Twarowski bezpośrednio po przyjęciu święceń wykładał w swoim rodzimym seminarium filozofię i historię Kościoła.

W tym okresie w wielu seminariach na terenie Królestwa Polskiego, w tym również w Janowie, wykłady zlecano nawet zdolniejszym klerykom wyższych roczników, którzy nauczali młodszych kolegów⁹. W każdym razie, w pierwszych latach funkcjonowania seminarium janowskiego kadra wykładowcza zasadniczo nie różniła się poziomem naukowym od reszty duchowieństwa. W 1826 r. spośród sześciu wykładowców tylko jeden posiadał stopień magistra teologii. Nie było mowy o specjalizacji, a wykładowcy

⁶ Z. Młynarski, dz. cyt., s. 70,73. Por. *Kapituła Kolegiacka Janowska 1924-2014*, red. J. Babik, B. Błoński, H. Sidorczuk, R. Wiszniewski, Janów Podlaski 2014, s. 31.

⁷ Z. Młynarski, dz. cyt., s.65.

⁸ J. Kumor-Mielnik, *Twarowski*, Encyklopedia Katolicka KUL, t. 19, Lublin 2013, s.1188.

⁹ Klerycy wykładali zazwyczaj przedmioty filozoficzne. Na przykład w roku akademickim 1818/1819

we własnym gronie decydowali, kto i czego w danym roku będzie uczył. Skutkowało to niskim poziomem nauczania w seminarium. Brakowało podręczników, a prowadzone po łacinie wykłady, w praktyce sprowadzały się do dyktowania alumnom przerobionego materiału, z którego odpytywano na kolejnych zajęciach. Generalnie celem intelektualnej formacji w seminarium, w tamtym czasie było bardziej praktyczne przygotowanie do posługi na parafii niż rozwój naukowy¹⁰. Taki styl prezentował również ks. J. Twarowski, który w wykładzie teologii dogmatycznej *potrafił teorię nauki połączyć z duchowną praktyką parafialną i łatwo rozwiązać naukowe problemy. Pedagog zrozumiał i jasny, na jego prelekcji uczeń pilny mógł się nauczyć przedmiotu z samego wykładu jego. Nie lubił Twarowski, gdy mu uczeń zapytany, w jakiej kwestyi, co słowa wyrecytował odpowiedź z książki podręcznej i prawie zawsze taki musiał opowiedzieć to samo po polsku, co przed chwilą mówił w łacińskim języku*¹¹. Drugi bp podlaski Marceł Gutkowski podjął próbę podniesienia poziomu nauczania poprzez zwiększenie z trzech do czterech lat czasu studiów w seminarium. Swoją decyzję biskup Gutkowski argumentował krótko: *Nigdy nie przyniosą trzódce Pańskiej, a nawet przynieść mogą wiele szkody, nieokrzesani i pozbawieni wiedzy przewodnicy*¹². Biskup Gutkowski podtrzymał praktykę odpytywania alumnow z poprzedniego wykładu, był przeciwnikiem poruszania na wykładach kwestii niejasnych i kontrowersyjnych, jasnego i mocnego formułowania odpowiedzi na zarzuty oraz konsekwentnego trzymania się zakresu danej dziedziny, bez wchodzenia w zakres innego wykładowcy¹³.

Brak źródeł nie pozwala ustalić, z jakich podręczników korzystali pierwsi wykładowcy teologii dogmatycznej. Zachował się natomiast wykaz podręczników z 1808 r. używanych w seminarium janowskim w okresie diecezji lubelskiej¹⁴, według którego w wykładach teologii dogmatycznej posługiwano się popularnym wówczas podręcznikiem Colleta *Institutiones theologicae*, w wersji poprawionej przez ks. Śliwickiego, wydanej w Chełmnie w 1765 r.¹⁵. Nie wykluczone więc, że ks. Drahański kończąc w tym czasie studia

filozofię wykladał alumn Wojciech Ossoliński, a w latach 1824-1825 alumn Jan Nowodworowski, w 1928 r. alumn Henryk Lewiński. Zob. Z. Młynarski, *Formacja intelektualna alumnow Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim (1818-1828)*, *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*, 1970, z. 3, s. 63.

¹⁰ Tamże

¹¹ P.J.K. Podlasiak (J. Pruszkowski), *Janów Biskupi czyli Podlaski. Z dawnych i współczesnych źródeł*, Kraków 1897, s. 241-242.

¹² Cyt. za: Z. Młynarski, *Formacja intelektualna alumnow Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim (1818-1828)*, w: *Roczniki teologiczno-kanoniczne*, t. XVII, z. 4, s.67.

¹³ Tamże, s. 64

¹⁴ Tamże, s.70.

¹⁵ Piotr Collet (1693-1770) francuski teolog, członek Zgromadzenia Księży Misjonarzy, profesor teologii na paryskiej Sorbonie. W jego bogatym dorobku znajdują się także prace o charakterze apologetycznym, jak np. *Lettres critiques*, w której polemizuje z poglądami jansenistów. Największą sławę przyniosło

seminaryjne oraz podejmując jeszcze w okresie lubelskim urząd wykładowcy dogmatyki posługiwał się podręcznikiem, na którym sam się kształcił. Drugi z czterech tomów dzieła Colleta zawiera tradycyjny wykład apologetyki katolickiej ujęty w dwa traktaty: *Tractatus de vera religione* oraz *De Ecclesia*.

Collet prezentuje w nim racjonalne argumenty przeciwko ateizmowi, politeizmowi i deizmowi oraz przemawiające za prawdziwością religii chrześcijańskiej, jako religii objawionej przez Boga w konfrontacji z nieprawdziwymi religiami naturalnymi, do których zaliczał religie etniczne, uznając je za przejaw idolatrii, a także z islamem oraz religią możeszową. W tym celu podręcznik przytacza osiem klasycznych argumentów: z konieczności religii; z prorocत्व starotestamentalnych; z cudów Chrystusa; ze Zmartwychwstania Chrystusa; z niezwykłego rozwoju religii chrześcijańskiej; z cudotwórczej działalności apostołów; z *milczenia wieków* oraz ze świadectwa męczenników. Bezpośrednio po nich, Collet zamieszcza apologetyczny traktat *De Ecclesia*, w którym wykazuje, że Kościół rzymskokatolicki w przeciwieństwie do wspólnot protestanckich jest autentycznym Kościołem Chrystusowym, czego dowodzi *de notis seu characteribus Ecclesiae*. Znakami prawdziwego Kościoła Chrystusowego są: jedność, świętość, katolickość i apostołskość.

Collet podaje argumenty za tym, że najpełniej urzeczywistniają się one w Kościele rzymskokatolickim, co ma dowodzić jego autentyczności. W drugiej części traktatu o Kościele autor uzasadnia Chrystusową genezę apostołatu i prymatu biskupa rzymskiego. Obok dzieła Colleta wykaz z 1808 r. wymienia jako podręcznik dodatkowy *Institutiones Theologiae Dogmaticae* autorstwa Engelberta Klüpfela. To dwutomowe dzieło wydane w Wiedniu, w 1789 r. było jednym z najpopularniejszych podręczników teologii dogmatycznej. W krótkim czasie stało się też oficjalnym podręcznikiem dogmatyki w seminarium janowskim. W odpowiedzi udzielonej 23.06.1823 r. Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, zwracającej się z żądaniem przedstawienia listy podręczników używanych w seminarium w Janowie bp Ł. Lewiński informuje, że teologia dogmatyczna wykładana jest tu na podstawie podręcznika Klüpfela, który on sam osobiście bardzo ceni: *Styl tej książki jest jasny, porządek i rozkład rzeczy wyborny, gruntowne odpowiedzi na zarzuty wolnomyślicieli, oddzielenie dogmatów od opinii teologicznych niezatwierdzonych przez Kościół, a przy tym wszystkim dobre zastosowanie dogmatów do moralności*¹⁶.

mu wielokrotnie przedrukowywane i wykorzystywane jako podręcznik teologii dogmatycznej w wielu seminariach duchownych dzieło *Institutionestheologicaequas ad usum seminariorum e fusioribus suis praelectionibus contraxit Petrus Collet, Sacrae Theologiae Professor et in Sorbona Doctor*, A. Oligschläger, Collet, w: *Lexikon für Theologiae und Kirche*, red. M. Buchberger, Freiburg 1961, t. 3, s.5.

¹⁶ Cyt. za: Z. Młynarski, *Dzieje seminarium*, dz. cyt., s.123-124.

Wydaje się, że z podręcznikiem Klüpfela pierwszy biskup podlaski wiązał przyszłość wykładów dogmatyki, skoro liczył na jego kolejne, ulepszone wydania: *Należałoby tylko życzyć, aby w nowym wydaniu tego dzieła, niektóre przypisy znajdujące się pod paragrafami, a zawierające tylko proste wyliczenie dzieł i błędów zostały opuszczone, a inne zawierające poparcie dogmatów były umieszczone w tekście. Przypisy zaś, które mogą więcej szkodzić niż pomóc, powinny być całkiem opuszczone*¹⁷.

I rzeczywiście również za rządów następcy bp. Lewińskiego obowiązywał podręcznik dogmatyka z Fryburga. Biskup M. Gutkowski w ramach przeprowadzonej w 1828 r. reorganizacji seminarium nakazał wykładać teologię dogmatyczną alumnom roku drugiego, trzeciego i czwartego w wymiarze 4 godzin tygodniowo wg podręcznika Klüpfela¹⁸.

W pierwszym roku wykładano klasyczne zagadnienia apologetyczne dotyczące religii jako takiej, Pisma świętego i Tradycji oraz Kościoła. Autor umieścił jej w bardzo obszernym, liczącym aż 227 stron wstępie. Nowością tego opracowania był jasny, pozytywny wykład doktryny, ukazany na tle historycznym. Autor porzucił scholastyczne spekulacje na rzecz ukazania adeptom teologii egzystencjalnych wartości płynących z prawd wiary, jako antidotum na racjonalizm oświecenia.

Dzieło Klüpfela prezentowało także poglądy odbiegające od powszechnie przyjmowanych, szczególnie w zakresie apologetycznego traktatu *de Ecclesia*. Klüpfel bowiem akcentował nieomyślność Kościoła powszechnego, odmawiając jej Kościołom lokalnym, w tym również rzymskiemu oraz samemu papieżowi i głosząc jednocześnie jego rzeczywisty, a nie jedynie honorowy prymat. Ostatecznie jego podręcznik nigdy nie znalazł się na indeksie. Doprowadzono jedynie do pewnych korekt, głównie w kwestii prymatu, których dokonał wiedeński dogmatyk Grzegorz Zigler¹⁹. Być może właśnie tych poprawek domagał się kilka lat wcześniej bp Ł. Lewiński. Nie ma natomiast żadnych przesłanek, by zakładać, iż wykładowcy seminarium duchownego w Janowie, z powodu wspomnianych kontrowersji zrezygnowali z podręcznika fryburskiego teologia, co miało miejsce w przypadku niektórych uczelni²⁰. Niestety nie zachowały się żadne oficjalne wykazy podręczników używanych w seminarium janowskim począwszy od roku 1828 aż do jego kasaty w 1867 r.

¹⁷ Tamże

¹⁸ Tamże, s. 115.

¹⁹ F. Lang, *Klüpfel*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, dz. cyt., t.6, s. 355; J. Kracik, *Spór o podręczniki teologii w wolnym mieście Krakowie*, w: *Nasza Przeszłość*, t. 63 (1983), s.239.

²⁰ Np. na wydziale teologicznym Uniwersytetu w Wilnie w roku akademickim 1826/1827 pod naciskiem rosyjskich władz oświatowych i pod presją studentów niepewnych prawowierności jego poglądów, Ks. prof. Kłagiewicz zrezygnował z podręcznika Klüpfela. Zob. K. Kułakowski, *Nauczanie teologii w Oddziale nauk moralnych i politycznych Uniwersytetu Wileńskiego (1803-1832)*, w: *Studia teologiczne*, Białystok, Drohiczyń, Łomża, 4(1986) s.67-68.

W bibliotece seminaryjnej przechowywane są egzemplarze podręcznika Klüpfela, wydane w 1830 r., już po ziglerowskiej korekcie, sygnowane *exlibrisem* ks. Marcina Wojciechowskiego, który w latach 1847-1856 wykładał dogmatykę w seminarium janowskim. Można zatem przypuszczać, że podręcznik Klüpfela mógł być tu w użyciu, co najmniej do czasu objęcia rządów w diecezji przez trzeciego biskupa podlaskiego Beniamina Szymańskiego.

Podręcznik ten był uważany za najlepiej dostosowany do ówczesnej liczby godzin przeznaczonych na wykłady z dogmatyki²¹. W praktyce korzystanie z niego musiało wymagać od wykładowcy dużej dyscypliny czasowej, ponieważ w pierwszym roku wykładów z teologii dogmatycznej oprócz zagadnień apologetycznych przewidziany był również traktat o istnieniu i atrybutach Boga. Z całą pewnością opracowaniem Klüpfela posługiwał się trzeci w kolejności wykładowca dogmatyki w seminarium janowskim i zarazem pierwszy z akademickim przygotowaniem w tym zakresie – ks. Wojciech Ossoliński (1796-1842)²².

Urodził się w Sielucźnie na Podlasiu, jako syn Józefa chorążego ziemi mielniczej i Zofii z Jakubowskich. W latach 1812-1815 studiował w Seminarium Duchownym w Janowie Podlaskim i tu, jeszcze jako 19 – letni kleryk rozpoczął karierę wykładowcy, nauczając alumnów niższych roczników filozofii, homiletyki oraz historii Kościoła. Po przyjęciu w 1919 r., święceń prezbiteratu z rąk bp. Ł. Lewińskiego jeszcze przez rok kontynuował wykłady w Janowie, a następnie w 1920 r. rozpoczął dwuletnie studia na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Warszawskiego, które ukończył ze stopniem magistra teologii. W czasie studiów W. Ossoliński napisał dwie, nie zachowane do dziś, wyróżnione medalami prace naukowe: *Quid de sensu tipico seu immediato statuendum* oraz *Quinam irrepserint abusus in saeculi VIII, IX et X. Christianorum mores, ab correndem saeculorum ignorantia*. Osiągnięcia naukowe miały wzbudzić zainteresowanie osobą młodego teologa abp. warszawskiego S. Hołowczyca i bp. Krakowskiego J.P. Woronicy, którzy zaproponowali mu intratne urzędy w swoich diecezjach. *Przemogła wszakże w młodym laureacie wdzięczność dla swojej diecezji i wrócił na skromną posadę profesora w Seminarjum janowskim*²³, gdzie w 1922 r. rozpoczął nauczanie teologii dogmatycznej, pastoralnej oraz Pisma św.

²¹ A. Petrani, *Nauka prawa kanonicznego w Polsce w XVIII i XIX w.*, Lublin 1961, s. 220.

²² P. Staniewicz, *Ossoliński*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 16, Lublin 2010, s. 929, M. Manteufflowa, *Ossoliński Wojciech*, w: *Polski słownik biograficzny*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, t.24, s. 83.

²³ Zdaniem ks. A. Pleszczyńskiego arcybiskupa warszawskiego S. Hołowczyca miał proponować Ossolińskiemu probostwo na Pradze i posadę w Konystorzu Warszawskim. Zob. A. Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Warszawie*, Warszawa 1907, s. 69-70., por. M. Manteufflowa, dz.cyt.

Teologię dogmatyczną wykładał do 1826 r., kiedy to jego następcą został dominikanin o. Justyn Stykowski²⁴. W 1829 r. ks. W. Ossoliński przyjął propozycję objęcia urzędu zastępcy profesora teologii na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Warszawskiego, a następnie w warszawskim Seminarium Głównym. W 1829 r. na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie otrzymał honorowy tytuł doktora teologii. Ossoliński przyczynił się do utworzenia Akademii Duchownej w Warszawie i został jej pierwszym rektorem w 1837 r. Oprócz tego wykładał w niej teologię dogmatyczną, której *przedmiot obrabiał samodzielnie w duchu czysto katolickim*²⁵. W 1840 r. ks. W. Ossoliński został wybrany do Rady Wychowania Publicznego, w której pracach jednak nie brał udziału ze względu na słaby już wówczas stan zdrowia. Ks. W. Ossoliński łączył obowiązki akademika z duszpasterstwem oraz licznymi funkcjami w diecezji. W 1827 r. objął probostwo w Kocku.

Po śmierci pierwszego biskupa podlaskiego, w latach 1825-1826, pełnił funkcję wiceadministratora diecezji, następnie sędziego surogata (1826-1829). Po wybuchu powstania listopadowego został kapłanem Gwardii Narodowej w Warszawie. Po skazaniu biskupa podlaskiego M. Gutkowskiego na wygnanie w 1840 r. Ossoliński wdał się w spór o rządy w diecezji, co prawdopodobnie nie pozostało bez wpływu na pogorszenie się jego zdrowia i nagłą śmierć w 1842 r.²⁶. Można przypuszczać, iż powołanie do istnienia Akademii Duchownej w Warszawie, w bliskim sąsiedztwie diecezji podlaskiej oraz fakt powierzenia jej kierownictwa W. Ossolińskiemu, kapłanowi tejże diecezji przyczyniły się do tego, że sukcesywnie zaczęto kierować do Akademii zdolniejszych kleryków i księży podlaskich²⁷. Zdobywając stopnie akademickie zaczęli oni tworzyć nową, wyspecjalizowaną kadrę profesorską oraz stopniowo podnosić poziom nauczania w janowskim seminarium. W tym okresie zauważa się zdecydowanie mniejszą rotację wykładowców, co z pewnością również sprzyjało większej specjalizacji w danym przedmiocie.

Nie wiadomo dokładnie, jak długo dogmatykę wykładał następcą Ossolińskiego – o. Justyn Stykowski. Wydaje się, że był to krótki okres, skoro już w roku akademickim 1826/1827 łączył funkcję wykładowcy w Janowie oraz zastępcy wykładowcy teologii i gramatyki w Lublinie.

O. Justyn Stykowski urodził się w 1780 r. w Gniewoszowie. W 1793 r. wstąpił do dominikanów i po odbyciu nowicjatu w Wysokim Kole rozpoczął studia seminaryj-

²⁴ *Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1827, s. 154.

²⁵ Cyt. za: A. Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, dz. cyt., s. 121.

²⁶ M. Mnateffłowa, dz. cyt.

²⁷ W latach 60. do Akademii Duchownej w Warszawie wysyłano co roku 4 kleryków janowskich, zob. *Akta ogólne profesorów i alumnów seminarium w Janowie Podlaskim 1864-1867*, ADS, nr 502.

ne w Lublinie, które kontynuował w Krakowie i zakończył na powrót w Lublinie. Tam w 1803 r. przyjął święcenia prezbiteratu z rąk biskupa lubelskiego. Po święceniach pełnił funkcję profesora w konwencie lubelskim (1806-1811), następnie warszawskim, gdzie w latach 1816-1818 był również regensem studiów filozoficznych i teologicznych. W 1822 r. został mianowany magistrem nowicjatu w Lublinie oraz nauczycielem religii i obyczajów w tamtejszej szkole wojewódzkiej. Do klasztoru w Janowie przybył 24.08.1825 r. i już 14 września został mianowany wykładowcą janowskiego seminarium. Od 1826 r. pełnił funkcję zastępcy profesora teologii i gramatyki w konwencie lubelskim²⁸. Prawdopodobnie po nim nauczanie dogmatyki przejął ponownie ks. J. Twarowski. Z całą pewnością wykładał ją jeszcze w latach 1836-1837²⁹.

W 1838 r. wykłady z teologii dogmatycznej objął i prowadził przez osiem lat ks. Kazimierz Jerzy Dobrowolski (1815-1867), prorektor janowskiego seminarium. Urodził się w Wilnie i tam otrzymał podstawy edukacji. W 1834 r. wstąpił do Seminarium Głównego w Warszawie, które ukończył w 1838 r. przyjmując święcenia kapłańskie. W tym samym roku objął urząd prorektora i profesora teologii dogmatycznej, filozofii oraz literatury łacińskiej w seminarium suchownym w Janowie Podlaskim. W 1844 r. został asesorem w konsystorzu diecezji podlaskiej, następnie sędzią surogatem. W 1846 r. pełnił urząd proboszcza w Międzyrzeczu Podlaskim, następnie w 1857 r. został mianowany prałatem kustoszem kapituły katedralnej podlaskiej, zaś 8 czerwca tego roku oficjałem generalnym konsystorza. Papież Pius IX w 1859 r. podniósł go do godności protonotariusza apostolskiego oraz prałata domowego Jego Świątobliwości. Od 1863 r. pełnił funkcję prałata scholastyka kapituły katedralnej podlaskiej. W archiwach parafii św. Mikołaja zachowała się krótka charakterystyka osoby ks. K. Dobrowolskiego: *Kapłan światły, gorliwy bez skazy w życiu i w charakterze, dbał o powagę stanu kapłańskiego*³⁰.

Po objęciu w 1846 r. probostwa w Międzyrzeczu Podlaskim zrezygnował z wykładów, które przejął ks. Marcin Wojciechowski (1819-1889), absolwent seminarium janowskiego oraz Akademii Duchownej w Warszawie. Urodził się w Wohyniu. Po ukończeniu seminarium duchownego w Janowie oraz studiów w Akademii Duchownej w Warszawie przyjął w 1843 r. święcenia prezbiteratu. Studia ukończył w 1844 r. ze stopniem kandydata świętej teologii. W następnym roku powierzono mu urząd wykładowcy w seminarium duchownym w Janowie, gdzie przez dziesięć lat (1846-1856) nie-

²⁸ Z. Młynarski, *Dzieje seminarium*, dz.cyt., s. 80.

²⁹ *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Dioecesis Podlachiensis Anno Domini 1836*, s. 60;

³⁰ Zob. też J. Geresz, *Z dziejów kościoła św. Mikołaja w Międzyrzeczu Podlaskim*, Międzyrzec Podlaski 1997, s. 30-31; *Ordo Offici Divini et missarum juxta rubricas Ac decreta S.C.R. ad usum Dioecese. Podlachiensis Pro Anno Domini 1845*, s. 3; Akta Konsystorza Podlaskiego nr 493, *Wykaz stanu służby kapłanów Diecezji Podlaskiej 1865 r.*, s. 54.

przerwanie prowadził wykłady z teologii dogmatycznej. W niektórych latach wykładał również literaturę łacińską, prawo kanoniczne a nawet liturgikę. Oprócz pracy dydaktycznej w seminarium janowskim pełnił wiele funkcji diecezjalnych. Od 1845 r. był członkiem konsystorza janowskiego, a od 1856 r. pełnił urząd proboszcza w Łosicach. W 1857 r. otrzymał godność kanonika honorowego kapituły katedralnej.

W Łosicach zaangażował się w tajną działalność niepodległościową i 5.12.1863 r. został aresztowany pod zarzutem współpracy z powstańcami. Po półrocznym areszcie w siedleckim więzieniu powrócił na parafię. Za pomoc udzielaną prześladowanym unitom decyzją władz carskich w 1873 r. został przeniesiony z Łosic do Prostyni, gdzie zmarł jako administrator³¹.

Nie zachował się żaden wykaz podręczników dogmatyki używanych w tym okresie. W latach 1842-1862, w Akademii Duchownej w Warszawie obowiązywały podręczniki teologii dogmatycznej autorstwa Wiesta³² i Libermanna³³, niewykluczone zatem, że i ks. Wojciechowski korzystał z nich w swoich wykładach³⁴. W 1857 r. nowo mianowany bp podlaski Beniamin Szymański, w związku z objęciem przez ks. Wojciechowskiego probostwa łosickiego wykłady z dogmatyki zlecił ks. Tomaszowi Nowackiemu, który również był absolwentem Akademii Duchownej w Warszawie. Ks. Tomasz Nowacki urodził się w 1826 r. w Kisielanach k. Siedlec. W 1845 r. ukończył gimnazjum w Siedlcach i wstąpił do Seminarium Duchownego w Janowie. Po roku studiów, jako kleryk seminarium w Janowie, został skierowany do warszawskiej Akademii, gdzie w 1850 r. ukończył, jak sam pisze *całkowity kurs nauk akademickich i otrzymał tytuł kandydata świętej teologii*.

Po powrocie ze studiów przez sześć lat pełnił funkcję wikariusza w Międzyrzecu. Po objęciu rządów w diecezji przez bp. B. Szymańskiego miała miejsce wymiana i zwiększenie kadry seminaryjnej do siedmiu wykładowców³⁵. W związku z tym wikariusz z Międzyrze-

³¹ ADS, *Akta osobiste ks. Marcina Wojciechowskiego*; T. Dobrowolski, 500 lat łosickiego kościoła – dzieje parafii i dekanatu, Łosice 2011, s. 225.

³² Stephan Wiest (1748-1797), niemiecki cysters i teolog. W latach 1781-1794 był profesorem teologii dogmatycznej w Ingolstadt. W latach 1782-1789 wydał w Eichstatt sześciotomowy podręcznik *Institutiones Theologiae Dogmaticae*. o spekulatywnym i konfrontacyjnym charakterze. Por. E. Pfeiffer, *Wiest*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, dz.cyt., t. 10, s. 1119.

³³ Bruno Libermann (1759-1844), jeden z pierwszych apologetyków niemieckich, wikariusz generalny diecezji Freiburg. Jego pięciotomowe dzieło *Institutiones Theologicae* po raz pierwszy zostało wydane w Moguncji w latach 1819-1827, następnie w 6 tomach (1844) i 2 tomach w 1870 r. Dzieło Libermanna okazało się bardzo popularne szczególnie w kontekście polemiki z deistami, w obronie Objawienia. Zob. M. Skierkowski, *Specyfika niemieckiej teologii fundamentalnej*, w: *Studia Theologica Varsaviensia*, UKSW, 47 (2009), nr 2, s. 80.

³⁴ A. Pleszczyński, *Dzieje Akademii Duchownej*, dz. cyt., s.122.

³⁵ B. Błoński, R. Dmowski, J. Wojda, *Zarys Dziejów Wyższego Seminarium Duchownego diecezji siedleckiej*, w: *Diecezja Siedlecka 1818-2018. Studia i materiały z dziejów*, red. B. Błoński, R. Dmowski, D. Wereda, Siedlce 2018, s. 158.

ca objął funkcję wykładowcy teologii dogmatycznej, literatury łacińskiej oraz liturgiki³⁶. W 1859 r. został mianowany proboszczem w Stoczku Łukowskim. Funkcję wykładowcy pełnił co najwyżej cztery lata, ponieważ w roku akademickim 1861/1862 jego nazwiska nie ma już na liście profesorów, a wykłady z teologii dogmatycznej prowadzi wiceregens Tadeusz Górczyński³⁷. Urodzony w 1831 r. w Łaskarzewie podstawową edukację zdobył w Szkole Powiatowej w Łukowie oraz w Gimnazjum w Siedlcach. W 1848 r. wstąpił do Seminarium Duchownego w Janowie, które ukończył przyjmując w 1851 r. święcenia prezbiteratu. Następnie studiował w Akademii Duchownej w Warszawie, uzyskując w 1855 r. tytułem kandydata świętej teologii. W 1860 r. został mianowany wiceregenssem seminarium w Janowie. Pełnił też funkcję obrońcy spraw małżeńskich przy Sądzie Konsystorskim. Za czasów Ks. T. Górczyńskiego traktaty apologetyczne wykładane były na roku trzecim w wymiarze czterech godzin tygodniowo.

W 1867 r. władze carskie zlikwidowały Diecezję Janowską czyli Podlaską, a wraz z nią Seminarium Duchowne w Janowie Podlaskim. Klerykom pozwolono dokończyć rok studiów, aby otrzymać świadectwa ukończonych kursów oraz wybrać inne seminarium dla dokończenia formacji kapłańskiej. Kadra profesorska została skierowana przez bp. B. Szymańskiego do pełnienia posługi duszpasterskiej w parafiach likwidowanej diecezji. Gmach seminaryjny zajęły władze carskie umieszczając w nim biuro komisji rekrutacyjnej³⁸. Po trzynastu latach podtrzymywania przez Stolicę Apostolską weta w stosunku do decyzji władz carskich, 30.12.1889 r. Leon XIII przyłączył kanonicznie diecezję podlaską do lubelskiej.

Okres od likwidacji do wskrzeszenia Diecezji Janowskiej czyli Podlaskiej w 1918 r. i reaktywowania seminarium podlaskiego zbiegł się z czasem wyemancypowania się apologetyki jako samodzielnej dyscypliny pozateologicznej. Do XX w. całość teologii dogmatycznej wykladał jeden profesor. Na początku XX w. zaczęto wyłączać z całości zagadnień teologicznych traktat *De religione*, a po pierwszej wojnie światowej wydzielono całość tego, co dziś określamy teologią fundamentalną. W latach 20. XX w. pojawił się osobny przedmiot nauczania pod nazwą apologetyka³⁹.

Na przełomie XIX i XX w. teologowie tacy jak J. Ehrlich, J. Ottiger, A. Pelt i J. Drey wypracowali założenia metodologiczne dla nowej dyscypliny. Zasadniczo cią-

³⁶ *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Dioecesis Podlachiensis pro Anno 1857*, s. 3, Akta Konsystorza Podlaskiego nr 493, Wykaz stanu służby kapłanów, dz. cyt., s. 48a.

³⁷ *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Dioecesis Podlachiensis pro Anno 1861*, s. 12., Akta Konsystorza Podlaskiego nr 493, *Wykaz stanu służby kapłanów Diecezji Podlaskiej 1865 r.*, s. 3.

³⁸ B. Błoński, R. Dmowski, J. Wojda, dz. cyt., s. 160.

³⁹ T. Wróbel, *Nauczanie filozofii i teologii w Kieleckim Seminarium Duchownym (1727-1962)*, w: *Nasza Przeszłość: studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, [T.] 59 (1983), s. 120.

gle jeszcze stanowiła ona wstęp do teologii systematycznej wg trzech klasycznych traktatów: o religii, objawieniu i Kościele, dowodząc przy pomocy racjonalnych argumentów nadprzyrodzonego pochodzenia chrześcijaństwa oraz autorytetu Kościoła rzymskokatolickiego. Klasycznym przykładem takiego ujęcia apologetyki jest trzytomowy podręcznik autorstwa francuskiego sulpicianina Tanquereya⁴⁰. Pierwszy tom, w ramach *Introductio in Theologiam* zawiera klasyczny wykład apologetyki: *Tractatus de vera religione*, *Tractatus de Ecclesia Christi* oraz *Tractatus de fontibus revelationis*. Pierwszym po reaktywowaniu w 1919 r. Wyższego Seminarium Duchownego im. Benedykta XV w Janowie Podlaskim wykładowcą apologetyki był biskup pomocniczy wskrzeszonej diecezji podlaskiej Czesław Sokołowski (1877-1951)⁴¹.

Bp Sokołowski wykładał apologetykę ciągle jeszcze, jako wstęp do teologii systematycznej w oparciu o bardzo popularne w tym czasie dzieło Tanquereya. Cz. Sokołowski urodził się w Warszawie i tam po ukończeniu szkoły średniej w 1895 r. wstąpił do Seminarium Duchownego, skąd po dwóch latach studiów został skierowany do Akademii Duchownej w Petersburgu, gdzie studiował do roku 1904. W 1901 r. przyjął święcenia kapłańskie, zaś tytuł magistra teologii uzyskał w 1903 r. W latach 1905-1918 wykładał teologię dogmatyczną w Seminarium Duchownym w Warszawie, a w 1915 r. otrzymał od Kongregacji Seminariów i Uniwersytetów stopień doktora teologii na podstawie dorobku naukowego. W 1918 r. rozpoczął wykłady z teologii fundamentalnej i dogmatycznej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Warszawskiego. 25.07.1919 r. został mianowany biskupem tytularnym Pentacomii oraz pomocniczym diecezji podlaskiej. W latach 1919-1922 pełnił funkcję rektora i wykładowcy w Seminarium Duchownym w Janowie Podlaskim, a w latach 1924-1925 był rektorem KUL i wykładowcą teologii fundamentalnej.

Po śmierci bp. H. Przeździeckiego w 1939 r. został wikariuszem kapitulnym, a w latach 1940-1946 administratorem diecezji siedleckiej. W okresie okupacji zorganizował konspiracyjne Seminarium Duchowne w Siedlcach. Był autorem wielu prac z zakresu apologetyki np. *Przysięga antymodernistyczna. Studium krytyczne*, Warszawa 1916.

W roku akademickim 1922-1923 wykłady z dogmatyki przejął ks. lic. Antoni Kresa (1895-1941), absolwent KUL. Urodził się w miejscowości Miednik, w parafii Stoczek

⁴⁰ Adolphe Tanquerey (1854-1932) – francuski kapłan ze zgromadzenia sulpicianów, dogmatyk, moralista i kanonista, autor z dziedziny duchowości i ascetyki. Wykładał prawo kanoniczne i teologię dogmatyczną we Francji, m.in. w seminarium duchownym przy kościele Saint-Sulpice w Paryżu i w USA, w Wyższym Seminarium w Baltimore w stanie Maryland. Jego trzytomowy podręcznik *Synopsis Theologiae Dogmaticae* wydany po raz pierwszy w latach 1894-1896, dzięki jasności wykładu był wielokrotnie wznawiany aż do poł. XX w. Zob. I. Noye, *Tanquerey*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, dz. cyt. t. 9, s. 1290.

⁴¹ R. Skrzyński, *Sokołowski Czesław*, w: *Encyklopedia katolicka KUL*, t. 18, s. 554-555.

Węgrowski. Ukończył gimnazjum w Płocku, tam też wstąpił do seminarium duchownego, skąd po czterech latach studiów przeniósł się do Lublina. Po wskrzeszeniu w 1918 r. diecezji podlaskiej przeniósł się do seminarium w Janowie Podlaskim. Tam 29.06.1919 r. przyjął święcenia prezbiteratu z rąk biskupa H. Przeździeckiego. Po święceniach kontynuował studia teologiczne w KUL ukończone w 1922 r. licencjatem. Po studiach wrócił do seminarium w Janowie Podlaskim, gdzie zlecono mu wykłady z dogmatyki, teodycei i liturgiki. W 1925 r. został skierowany do Rzymu. Tam studiował teologię dogmatyczną na Papieskim Uniwersytecie św. Tomasza z Akwinu. Po sfinalizowaniu doktoratu w 1927 r. wrócił do diecezji i został mianowany profesorem i wicerektorem seminarium w Janowie Podlaskim. Był bardzo cenionym wykładowcą, także dzięki nowatorskimi metodom dydaktycznym. W 1929 r. zakończył pracę w seminarium i został mianowany proboszczem w Okrzei, gdzie zapisał się jako gorliwy duszpasterz i społecznik. Założył kółka rolnicze, ochronkę dla dzieci i bibliotekę.

Z jego inicjatywy w Okrzei, rodzinnym gnieździe H. Sienkiewicza został usypany kopiec ku czci polskiego noblisty. W czasie wojny zaangażował się w pomoc partyzantom. We wrześniu 1940 r. został aresztowany i więziony w Adamowie, Radzynie i Lublinie. Następnie trafił do KL Auschwitz, gdzie zginął w 31.03.1941 r. We wszystkich miejscach kaźni, w pamięci świadków zapisała się jego heroiczna postawa, pełna godności i męstwa⁴².

2. Jako dyscyplina pozateologiczna: 1924-1970

Ks. A. Kresa jako ostatni z wykladał apologetykę jako wstępną część wykładu dogmatyki systematycznej. W 1924 r. po raz w pierwszy na liście przedmiotów wykładanych w Seminarium Duchownym w Janowie pojawiła się wydzielona już formalnie z teologii dogmatycznej dyscyplina o nazwie apologetyka. Jej wykłady zlecono wówczas pierwszemu w historii seminarium apologetyce ks. Stanisławowi Bartynowskiemu SJ (1870-1947), który jednocześnie pełnił funkcję ojca duchownego.

Ks. S. Bartynowski urodził się 17.04.1870 r. w Krakowie. Studiował teologię i prawo kanoniczne w Insbrucku. W 1898 r. w Krakowie przyjął święcenia prezbiteratu, a dwa lata później wstąpił do Towarzystwa Jezusowego. Początkowo pracował jako katecheta w Nowym Sączu oraz nauczyciel historii i geografii w gimnazjum w Chyrowie, gdzie w 1918 r. został mianowany ojcem duchownym w seminarium. Odtąd jego posłu-

⁴² B. Błoński, *Kapłani Diecezji Siedleckiej czyli Podlaskiej zginęli w Oświęcimiu i rozstrzelani w innych miejscach*, „Wiadomości Diecezjalne Siedleckie”, 84(2015),nr 3, s. 202-203.

ga związana była z pracą dydaktyczną i formacyjną w seminariach, także diecezjalnych. W 1920 r. został ojcem duchownym w seminarium diecezji łucko-żytomierskiej, rok później wykładowcą apologetyki i liturgiki w seminarium w Gnieźnie (1921-1923), zaś w 1924 r. w Janowie Podlaskim. Piastował wiele urzędów w zakonie. Był superiorem kilku domów zakonnych, także za granicą, cenzorem ksiąg religijnych oraz współredaktorem pisma *Sodalis Marianus*⁴³.

W seminarium janowskim Bartynowski wykładał zaledwie rok, ale jego wykłady spotkały się z uznaniem na tyle, że w 1927 r. zdecydowano się zamienić podręcznik Tanquereya na *Apologetykę podręczną* autorstwa ks. S. Bartynowskiego. Pierwsza edycja podręcznika, wydana w Krakowie w 1911 r. była przeróbką *Kleine Apologetik* J. Lindena. Kolejne edycje Bartynowski oparł już na własnych opracowaniach. Ostatnie wydanie ukazało się w 1947 r. w Warszawie, rok po śmierci autora i zamiennie z podręcznikiem Tanquereya używane było w seminarium podlaskim niemalże do czasów Soboru Watykańskiego II.

Podręcznik Bartynowskiego zawierał klasyczny układ traktów apologetycznych i zgodnie z założeniem autora miał w sposób zwięzły i naukowy uzasadnić podstawowe prawdy wiary katolickiej. W ten sposób zamierzano nie tylko utwierdzić wiarę w samych studentach seminarium, ale także dostarczyć gotowych argumentów potrzebnych do obalanie zarzutów ze strony *najnowszych wrogich chrześcijaństwu obozów*, na czele z monistami, modernistami i szeroko pojętą teozofią⁴⁴.

Trudno jednoznacznie ustalić, kto przejął wykłady apologetyki po wyjeździe ks. S. Bartynowskiego. Prawdopodobnie powtórnie zlecono je ks. A. Kresie. Jego nazwisko widnieje w wykazie przedmiotów z 1928 r., sporządzonym z racji ustanowienia przez bp. H. Przeździeckiego nowego *ratio studiorum*⁴⁵. Apologetyka znalazła się tam wśród przedmiotów wykładanych na pierwszym roku teologii, w wymiarze pięciu godzin tygodniowo.

W roku akademickim 1931/1932 wykłady prowadził ks. Piotr Dragan (1898-1966). Urodził się w Polubiczach. W 1917 r. wstąpił do Seminarium Duchownego w Lublinie, ale po wskrzeszeniu diecezji podlaskiej w 1919 r. przeniósł się do Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim. W 1922 r. otrzymał święcenia prezbiteratu i po czterech latach posługi wikariusza rozpoczął specjalistyczne studia w zakresie teologii w Lille we Francji. Po paru miesiącach wrócił do diecezji. W 1927 r. podjął studia w *Seminaire de Institut Catholique* w Tuluzie, które uwieńczył doktoratem. W 1929 r. został mianowany wykładowcą w Wyższym Seminarium Duchownym w Janowie Podlaskim. Funkcję tę pełnił do 1932 r.,

⁴³ E. Madecki, *Bartynowski*, w: Encyklopedia Katolicka KUL, t. 2, s. 89.

⁴⁴ Zob. S. Bartynowski, *Apologetyka podręczna*, Kraków 1948, s. 5-6.

⁴⁵ K. Kusyk, *Wykłady w Wyższym Seminarium Duchownym im. Benedykta XV*, maszynopis, s. 5.

kiedy to objął urząd proboszcza w Sobieszynie. W 1951 r. uhonorowany godnością kanonika kapituły katedralnej w Siedlcach⁴⁶.

Od 1932 r. do wybuchu wojny wykłady z apologetyki przejął uczeń wybitnego apologetyka francuskiego R. Garrigou - Lagrange'a O.P. – ks. Marian Jankowski (1899-1962) późniejszy wicerektor i rektor seminarium oraz biskup pomocniczy podlaski. Urodził się w miejscowości Terebela k. Białej Podlaskiej. W 1916 r. wstąpił do Seminarium Duchownego w Lublinie, w 1919 r. przeniósł się do reaktywowanego seminarium w Janowie Podlaskim, skąd jako subdiakon został skierowany na dalsze studia na wydziale teologicznym KUL. Po dwóch latach studiów przyjął święcenia prezbiteratu i wyjechał na dalsze studia w Papieskim Uniwersytecie św. Tomasza z Akwinu w Rzymie. Studia ukończył doktoratem cum laude broniąc pracy pt. *De dono timoris secundum doctrinam S. Thomae*, napisanej pod kierunkiem R. Garrigou - Lagrange'a O.P. W 1925 r. został mianowany wykładowcą Wyższego Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim i funkcję tę pełnił do wybuchu wojny. W czasie okupacji pracował jako wikariusz w Garwolinie, a od 1940 r. jako administrator parafii Okrzeja.

W 1943 r. został mianowany rektorem funkcjonującego w sposób tajny Wyższego Seminarium Duchownego w Siedlcach i funkcję tę pełnił do 1960 r.⁴⁷. W 1932 r. z inicjatywy Ks. M. Jankowskiego wprowadzono proseminarium z apologetyki⁴⁸. W marcu 1940 r., w wyniku zajęcia przez władze okupacyjne siedziby seminarium w Janowie, klerycy zostali przeniesieni do Siedlec. Studia odbywały się wówczas w warunkach konspiracyjnych. W wykazie wykładów z okresu okupacji apologetyka jest obecna w latach akademickich 1942/1943 oraz 1944/1945 r.⁴⁹.

W tym czasie zajęcia prowadził dogmatyk ks. dr Henryk Brzostowski (1907-1981). Urodził się w Łaskarzewie k. Garwolina. W 1928 r. ukończył Gimnazjum Biskupie w Siedlcach i wstąpił do Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim. Jego kurs jako pierwszy odbył studia według nowego sześcioletniego programu. W 1934 r. w Janowie Podlaskim otrzymał święcenia prezbiteratu i w tym samym roku został skierowany na dalsze studia na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Warszawskiego, które zakończył 28.06.1939 r. promocją doktorską.

⁴⁶ E. Barbasiewicz, Śp. Ks. kan. dr Piotr Dragan, „Wiadomości Diecezjalne Siedleckie” 35(1966), nr 12, s. 284-286.

⁴⁷ Śp. bp Marian Jankowski, „Wiadomości Diecezjalne Siedleckie” 31(1962), nr 10-12, s. 302-305.

⁴⁸ K. Kusyk, dz. cyt., s.7. Protokoły z lat następnych, aż do wybuchu wojny i likwidacji seminarium nie wymieniają wykładowcy apologetyki, pozostaje więc założyć, że funkcję tę w latach 1932-1939 pełnił ks. M. Jankowski, Zob. Ks. biskup Marian Jankowski. *Krótki życiorys*, „Wiadomości Diecezjalne Siedleckie” 31(1962), nr 10-12, s. 302-303.

⁴⁹ K. Kusyk, dz. cyt., s.13-14.

Po powrocie do diecezji Ks. H. Brzostowski przez trzy lata pracował jako wikariusz w Garwolinie, Żelechowie oraz Siedlcach. Jako wikariusz parafii św. Stanisława w Siedlcach zaczął od 3.09.1942 r. prowadzić zajęcia z apologetyki w seminarium siedleckim. Jako wykładowca zjednał sobie uznanie studentów, dzięki logicznej i jasnej formie przekazu, erudycyjnej wiedzy i wyjątkowego wycucia *sensus catholicus*⁵⁰. Ks. Brzostowski swoje wykłady oparł na podręczniku Tanquereya.⁵¹ W pierwszych latach po wojnie apologetyka nauczana była na pierwszym roku teologii w wymiarze czterech godzin tygodniowo⁵². W 1946 r. jej wykłady na nowo przejął już jako rektor seminarium Ks. M. Jankowski i prowadził je nieprzerwanie, także jako biskup pomocniczy, aż do 1961 r., również w oparciu o pierwszą część dzieła Tanquerey'a. Po śmierci bp. M. Jankowskiego wykłady z apologetyki przejął dogmatyk fundamentolog ks. dr hab. Witold Pietkun (1911-1981)⁵³, kapłan diecezji białostockiej.

Ks. W. Pietkun został zatrudniony w seminarium siedleckim ze względu na szykany władz komunistycznych m.in. zakaz wykładów w seminarium duchownym w Białymstoku. Urodził się w Ikażni na Wileńszczyźnie. W 1931 r. wstąpił do Seminarium Duchownego w Wilnie i podjął studia na Wydziale Teologii Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, które ukończył z tytułem magistra teologii na podstawie pracy *Zasadnicze punkty nauki katolickiej o Tradycji*. Dwa lata po święceniach, w 1939 r. na podstawie dysertacji *Racja wewnętrzna rozwoju i niezmienności przedmiotowej depozytu wiary* otrzymał tytuł doktora. Od 1938 r. pełnił funkcję asystenta w katedrze dogmatyki Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. W 1945 r. po włączeniu Wilna do ZSRR przeniósł się do Białegostoku, gdzie w miejscowym seminarium duchownym zaczął wykłady ze śpiewu, łaciny i historii filozofii. W 1946 r. wyjechał do Łodzi. Tam został zatrudniony jako wykładowca w seminarium duchownym i w Studium Wyższej Wiedzy Religijnej.

W 1951 r. odbył na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Warszawskiego kolokwium habilitacyjne na podstawie pracy *Kryteriopoznawcza analiza aktu wiary*. W 1952 r. powrócił do seminarium w Białymstoku i objął wykłady z ontologii, teodycei, epistemologii oraz teologii fundamentalnej. W swojej działalności duszpasterskiej, zwłaszcza kaznodziejskiej otwarcie krytykował ustrój i władzę ludową, za co już w 1945 r. został osadzony, a w 1952 r. otrzymał zakaz wykładów na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Warszawskiego. W 1956 r. usunięto go z funkcji wykładowcy semina-

⁵⁰ Z. Mościcki, Śp. Ks. kan. dr Henryk Brzostowski, „Wiadomości Diecezjalne Siedleckie”, 51(1982),nr 2, s. 64.

⁵¹ S. Byczyński, *Na drogach życia*, Milanów 1967, maszynopis, Biblioteka WSD diecezji siedleckiej, t.2, s. 41.

⁵² Wykaz wykładów z roku akademickiego 1948-1949, K. Kusyk, dz.cyt., s.14.

⁵³ E. Ozorowski, *Pietkun*, w: Słownik Polskich Teologów Katolickich 1918-1981, red. L. Grzebień, t. 6, Warszawa 1983, s.667-668; E. Kasjaniuk, *Pietkun*, w: Encyklopedia Katolicka, t. 15, Lublin 2011, s. 544-545; K. Kusyk, dz. cyt., s.18.

rium duchownego w Białymstoku, a na przełomie 1959-1960 r. odbywał karę więzienia w Barczewie i przez dwa lata nie mógł korzystać z praw obywatelskich. W tej sytuacji biskup podlaski I. Świrski, którego studentem na USB w Wilnie był ks. Pietkun zaproponował mu stanowisko profesora w Seminarium Duchownym w Siedlcach, gdzie do 1962 r. wykładał apologetykę, psychologię, teodyceę, w następnym roku przejął również dogmatykę i kryteriologię. W ostatnim roku pobytu w Siedlcach wykładał również sakramentologię na kursie diakońskim. Z okresu siedleckiego pochodzą jego dwa artykuły z 1969 r. zamieszczone na łamach Wiadomości Diecezjalnych Podlaskich - *W hołdzie śp. Arcypasterzowi podlaskiemu* oraz *W sprawie kultu Zbawiciela Najmiłosierniejszego*.

Ks. Pietkun apologetykę w siedleckim WSD wykładał w latach 1962-1969, posługując się własnym skryptem oraz podręcznikiem również własnego autorstwa pt. *Dogmatyka katolicka*. Pierwsza część książki *Dlaczego wierzymy* pośród klasycznych zagadnień apologetycznych zawierała syntetyczny wykład na temat metodologicznej specyfiki teologii, jako dziedziny naukowej. Cechą charakterystyczną tego podręcznika była jego lapidarność, co autor tłumaczył jego duszpasterskim, a nie jedynie naukowym przeznaczeniem⁵⁴. W 1965 r. przed ks. Pietkunem stanęło wyzwanie połączenia pracy w seminarium z funkcją eksperta teologicznego bp. I. Świrskiego, w czasie obrad Soboru Watykańskiego II.

Niestety plany nie doszły do skutku, ponieważ kolejny raz odmówiono mu paszportu. Jako profesor siedleckiego seminarium Pietkun bronił stanowiska polskich biskupów po wystosowaniu w 1965 r. słynnego *Orędzia biskupów polskich do ich niemieckich braci w Chrystusowym urzędzie pasterskim*. W 1969 r., po siedmiu latach pracy w seminarium siedleckim otrzymał godność kanonika honorowego kapituły katedralnej podlaskiej. W tym samym roku Ks. Pietkun wrócił do swojej rodzinnej diecezji.

Po nim wykłady z apologetyki przejął ks. dr. Kazimierz Białecki (1929-1990). Urodził się w Garwolinie. W 1949 r. wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Siedlcach, które ukończył otrzymując święcenia prezbiteratu w 1955 r. W latach 1959-1963 odbył studia specjalistyczne z zakresu teologii dogmatycznej w KUL, gdzie obronił doktorat. W 1969 r. został mianowany wykładowcą teologii dogmatycznej WSD w Siedlcach. W niektórych latach wykładał również patrologię i propedeutykę teologii. Od 1978 r. do śmierci był rektorem i budowniczym nowego gmachu WSD Diecezji Siedleckiej w Nowym Opolu k. Siedlec⁵⁵.

⁵⁴ W. Pietkun, *Dogmatyka katolicka*, Warszawa 1954, s. 7.

⁵⁵ Z. Celej, Śp. Ks. prałat doktor Kazimierz Białecki, *Wiadomości Diecezjalne Siedleckie*, 60 (1991), nr 168

Ks. K. Białecki apologetykę wykładał zaledwie rok, ale za to, jako ostatni w formule dyscypliny pozateologicznej, która wiarygodność Objawienia Bożego uzasadniała czysto racjonalnie, stosując dowody o charakterze apagogicznym. Warto wspomnieć, że już w międzywojniu, pod wpływem egzystencjalizmu, personalizmu, fenomenologii a także rozwoju nauk biblijnych i patrystycznych pojawiły się postulaty i próby nowego opracowania zagadnień, którymi zajmowała się apologetyka, takich jak Objawienie, cud, motywy uzasadniające wiarygodność oraz same cele, zadania i metody dyscypliny. Tworzyło się nowe teologiczno-fundamentalne ujęcie, nad którym prace niestety przerwała wojna. W okresie przygotowań i samego Soboru Watykańskiego II nowa dyscyplina teologiczna zaczęła wypierać tradycyjną apologetykę. W Polsce, także w seminarium siedleckim apologetyka jako wykład utrzymała się dłużej niż na zachodzie⁵⁶.

3. Jako teologia fundamentalna: 1970-2018

We wrześniu 1970 r. wykładowcą Wyższego Seminarium Duchownego w Siedlcach został ks. dr Zbigniew Tonkiel, który apologetykę zastąpił wykładami z teologii fundamentalnej, na wzór zmian jakie zaszły na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim. Ks. Z. Tonkiel urodził się 21.11.1936 r. w Zańkowie, w parafii Sławatycze. W latach 1955-1961 odbył studia filozoficzno-teologiczne w Wyższym Seminarium Duchownym w Siedlcach. Po święceniach pracował jako wikariusz w Janowie Podlaskim, Maciejowicach i Korytnicy Węgrowskiej. W 1965 r. rozpoczął studia z zakresu teologii dogmatycznej na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie, gdzie po dwóch latach obronił licencjat. Dalsze studia kontynuował na Papieskim Uniwersytecie św. Tomasza z Akwinu zakończone w 1970 r. doktoratem na podstawie pracy *Actualisatio Ecclesiae universalis in Ecclesia locali iuxta Vaticanum II* napisanej pod kierunkiem Benedykta Lemeera OP.

W 1972 r. został mianowany prefektem siedleckiego seminarium. W następnym roku na własną prośbę został z tej funkcji zwolniony. W październiku 1979 r. dołączył do Komisji Teologicznej, której celem było przygotowanie II Synodu Diecezji Siedleckiej. Po dziesięciu latach, w 1989 r. nastąpiło wznowienie synodu i ks. Z. Tonkiel został mianowany przewodniczącym Komisji ds. dialogu ekumenicznego oraz dialogu z niewierzącymi. W listopadzie tego roku stał się członkiem Synodalnej Komisji Teologiczno-Socjologicznej. Ponadto od 1972 r. pełnił funkcję diecezjalnego referenta ds. ekumenizmu. W latach 1974-1978 należał do komisji dialogu z Polskim Autokefalicznym Kościołem Prawosławnym oraz Starokatolickim Kościołem Mariawitów zajmującej się sprawą wzajemnego

11-12, s. 309-310.

⁵⁶ Z. Tonkiel, *Teologia fundamentalna*, Siedlce 2000, s. 14.

uznania ważności sakramentu chrztu. Jego zadaniem było przedstawianie katolickiej nauki na temat chrztu. W latach 1996-2007 wykładał zagadnienia z ekumenizmu w Instytucie Teologicznym w Siedlcach. W 2005 r. został członkiem zwyczajnym Stowarzyszenia Teologów Fundamentalnych w Polsce.

Ks. Z. Tonkiel, w czasie studiów na *Gregorianie* uczestniczył w wykładach z teologii fundamentalnej prowadzonych przez klasyków nowej dyscypliny teologicznej jezuitów Rene Latourelle'a, Edwarda Dhanisa i Franciszka Sullivana. Postrzegali oni Objawienie Boże jako rzeczywistość nadprzyrodzoną, a więc i jej metody miały w odróżnieniu od apologetyki charakter racjonalno-teologiczny⁵⁷. Teologię fundamentalną cechowało również zgodne z duchem ekumenicznym odejście od języka polemiki na rzecz pozytywnego wykładu. Pierwsze wykłady teologii fundamentalnej w seminarium siedleckim ks. Z. Tonkiel oparł na notatkach i publikacjach zgromadzonych w czasie studiów na *Gregorianie*⁵⁸. Dopełniał je treścią referatów wygłaszanych w ramach corocznych spotkań polskich teologów fundamentalnych organizowanych przez ks. prof. E. Kopcia na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, w których uczestniczył od 1971 r. oraz pracami wybitnych teologów polskich⁵⁹.

Tak powstał skrypt do teologii fundamentalnej, który w 2000 r.⁶⁰ został wydany jako podręcznik teologii fundamentalnej obowiązujący w Wyższym Seminarium Duchownym diecezji siedleckiej w Nowym Opolu. Złożony z dwóch części: chrystologicznej i eklezjologicznej prezentuje klasyczne zagadnienia apologetyczne, takie jak pojęcie i problem rozpoznania Objawienia, problematykę mirakulogiczną, kwestię krytyki pism ewangelijnych, nadprzyrodzonej samoświadomości Jezusa oraz wielu zagadnień eklezjologicznych, ale już w nowym ujęciu i na nowych zasadach metodologicznych, wyjaśnionych w części wstępnej. Ks. Z. Tonkiel w latach 1976-1980 uczestniczył w tajnym nauczaniu kleryków ze Słowacji. Wykłady odbywały się w czasie wakacji w całkowitej konspiracji na plebaniach parafii Górki k. Łosic oraz Krzymosze⁶¹.

⁵⁷ M. Rusecki, *Fundamentalna teologia*, w: Leksykon Teologii Fundamentalnej, Lublin-Kraków 2002, s. 416.

⁵⁸ Ks. Z. Tonkiel wykład o Objawieniu Bożym oparł na *Teologia delle Rivelatione* autorstwa R. Latourelle'a, traktaty o cudzie i Zmartwychwstaniu m.in. na *De miraculis* oraz *Resurrectio Christi* Edwarda Dhanisa'a, eklezjologię zaś na *De Ecclesiae* F. Sullivana.

⁵⁹ Ks. Z. Tonkiel pisząc swój podręcznik oparł się na pracach polskich teologów, takich jak J. Kudasiewicz, H. Landkammer, E. Kopce, S. Nagy, R. Łukaszczyk, A. Szafranski i W. Łydka.

⁶⁰ Z. Tonkiel, *Teologia fundamentalna*, Siedlce 2000.

⁶¹ Słuchaczami tajnych wykładów byli słowaccy alumni diecezjalni oraz ze zgromadzenia księży salezjanów. W okresie wakacji przyjeżdżali do Polski, do diecezji siedleckiej jako turyści. Nauczanie odbywało się w czasie dwóch dwutygodniowych sesji. Ponadto ks. Z. Tonkiel wyjeżdżał na Słowację, gdzie w prywatnych domach w miejscowościach Topolcany, Myto pod Dumbierom, Chata pod Zeleznom, Piestanach oraz na plebanii w Kochanowcach w konspiracji wykładał teologię fundamentalną.

Od 1970 r. jako pierwszy w historii seminarium podlaskiego prowadził zajęcia z zagadnień z ekumenizmu⁶² oraz seminarium naukowe z teologii fundamentalnej, na którym powstały pierwsze prace z zakresu tematyki teologiczno-fundamentalnej.

W latach 1985-1993, gdy seminarium w Siedlcach nie posiadało, podobnie jak większość seminariów w Polsce praw nadawania stopni naukowych ks. Z. Tonkiel wypromował dziewięciu magistrów. Ich prace zostały obronione w katedrze teologii fundamentalnej KUL, gdzie oficjalnie firmował je ks. prof. Stanisław Nagy SCJ. Od 1994 r. pod własnym nazwiskiem wypromował 29 magistrów teologii. W 2007 r., po 36 latach pracy w Seminarium Duchownym Diecezji Siedleckiej ks. dr Zbigniew Tonkiel przeszedł na zasłużoną emeryturę.

Zakończenie

W 2018 r. Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Siedleckiej obchodzi Jubileusz 200 lat swego istnienia. W 1867 r. carat skasował diecezję Janowską czyli Podlaską a wraz z nią i seminarium. We wskrzeszonej diecezji w 1919 r. odrodziło się w Janowie Podlaskim pod nową nazwą *Wyższe Seminarium Duchowne im. Benedykta XV*. Wraz z wybuchem II wojny światowej zostało przeniesione do Siedlec, a w 1990 r. do nowego gmachu w Nowym Opolu pod Siedlcami już jako *Wyższe Seminarium Duchowne im. Jana Pawła II*.

Próba opisanie historii wykładu apologetyki oraz teologii fundamentalnej stanowi niewielki wkład w podsumowanie działalności tej duchownej uczelni na przestrzeni 200 lat. Trudno nie dostrzec zupełnie przypadkowej, ale też i ciekawej analogii między losami siedleckiej uczelni a wykładanej w niej dwóch dyscyplin, które w niemalże tych samych momentach dziejowych, podobnie jak seminarium zmieniały nazwy i swój metodologiczny status. Brak pełnych źródeł nie pozwala na wyczerpującą prezentację kadry profesorskiej, tematyki i literatury przedmiotu, którą się posługiwali.

Wykład apologetyki i teologii fundamentalnej przeszedł wraz z seminarium drogę autentycznego rozwoju: od poziomu krótkiego i praktycznego przygotowania do pracy duszpasterskiej, przez reformę bp. Gutkowskiego zwiększającego czas studiów do czterech lat, podniesionych ostatecznie do pięciu i sześciu przez bp. wskrzeszonej diecezji – H. Przeździeckiego, poprzez nadanie w 1938 r. przez władze II RP seminarium janowskie-

⁶² Ks. Z. Tonkiel jest autorem opracowania *Zagadnienia wybrane z ekumenizmu*, Siedlce 2010, wcześniej funkcjonującego jako skrypt dla alumnów WSD w Siedlcach.

mu statusu uczelni wyższej⁶³, aż po afiliację uczelni w 1994 r. do Papieskiego Wydziału Teologicznego, Sekcja św. Jana Chrzciciela w Warszawie. Podobną drogę rozwoju przeszła również kadra naukowa. W pierwszych latach złożona jedynie ze zdolniejszych duchownych bez przygotowania akademickiego, z czasem zasilana była przez adeptów Warszawskiej Akademii Duchownej, a już w XX w. mogła szczyć się nazwiskami uznanych apologetów, jak ks. S. Bartynowski SJ, bp M. Jankowski, czy ks. W. Pietkun, oraz prekursorów teologii fundamentalnej, jak ks. Z. Tonkiel. Analiza podręczników stanowiących podstawę wykładów zarówno apologetyki, jak i teologii fundamentalnej na przestrzeni tych 200 lat pozwala na konstatację, że te dwie dziedziny wykładano tu zawsze w oparciu o ich klasyczny porządek, z troską o dochowanie wierności katolickiej ortodoksji.

Summary

This article discusses the history of apologetics and fundamental theology as they have been taught in the Diocese of Siedlce's Major Seminary since its founding in 1819 to the present day. The author refers to historical sources and works in order to present profiles of the professors who taught these subjects, the trajectories of their academic careers, their teaching styles, as well as their academic achievements. This article also presents the textbooks and other materials that have been used in the seminary to teach these two disciplines that employ different methodological approaches but have the same academic aim, which is to study the credibility of Divine Revelation, meaning the fact that God exists, His nature, and how He conveys Himself and remains within the Church.

Bibliografia

Wykaz stanu służby kapłanów Diecezji Podlaskiej 1865 r. Akta Konsystorza Podlaskiego nr 493.

Akta ogólne profesorów i alumnów seminarium w Janowie Podlaskim 1864-1867. Archiwum Diecezji Siedleckiej. nr 502.

Archiwum Diecezji Siedleckiej, Akta osobiste ks. Marcina Wojciechowskiego.

Archutowski, J. (1913). *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, Kraków.

Barbasiewicz, E. (1966). Śp. Ks. kan. dr Piotr Dragan. *Wiadomości Diecezjalne Siedleckie*, r.35, nr 12.

⁶³ Ów naukowy awans seminarium był możliwy dzięki zdobyciu przez wszystkich wykładowców akademickich stopni naukowych Dzięki temu absolwenci WSD w Janowie Podlaskim podejmujący pracę katechety w szkole byli zaszeregowani jako nauczyciele z wyższym wykształceniem. Zob. *Jedność i męstwo. 1818-2018. Wydanie Jubileuszowe. 200 lat Diecezji Siedleckiej*, red. W. Hackiewicz, Siedlce 2018, s. 165.

- Bartynowski, S. (1948). *Apologetyka podręczna*, Kraków.
- Błoński, B. (2015). *Kapłani Diecezji Siedleckiej czyli Podlaskiej zginęli w Oświęcimiu i rozstrzelani w innych miejscach*. Wiadomości Diecezjalne Siedleckie, r. 84, nr 3.
- Błoński, B. (2018). *Zarys dziejów Wyższego Seminarium Duchownego diecezji siedleckiej. Diecezja Siedlecka 1818-2018*. Studia i materiały z dziejów, red. B. Błoński, R. Dmowski, D. Wereda, Siedlce.
- Byczyński, S. (1967). *Na drogach życia*. Milanów. Maszynopis w zbiorach Biblioteki WSD Diecezji Siedleckiej, t.2.
- Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Dioecesis Podlachiensis Anno Domini 1836*
- Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Dioecesis Podlachiensis pro Anno 1857.*
- Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Dioecesis Podlachiensis pro Anno 1861.*
- Celej, Z. (1991). Śp. Ks. prałat doktor Kazimierz Białecki. Wiadomości Diecezjalne Siedleckie, r. 60, nr 11-12.
- Dobrowolski, T. (2011). *500 lat łosickiego kościoła – dzieje parafii i dekanatu*, Łosice.
- Geresz, J. (1997). *Z dziejów kościoła św. Mikołaja w Międzyzrzeczu Podlaskim*, Międzyzrzec Podlaski 1997.
- Jedność i męstwo. 1818-2018. Wydanie Jubileuszowe. 200 lat Diecezji Siedleckiej* (2018). Red. W. Hackiewicz, Siedlce.
- Kapituła Kolegiacka Janowska 1924-2014*. (2014). Red. J. Babik, B. Błoński, H. Sidorczuk, R. Wiszniewski, Janów Podlaski.
- Kasjaniuk, E. (2011). *Pietkun*. Encyklopedia Katolicka, Lublin, t. 15.
- Kułakowski, K. (1986). *Nauczanie teologii w Oddziale nauk moralnych i politycznych Uniwersytetu Wileńskiego (1803-1832)*. Studia teologiczne, Białystok, Drohiczyn, Łomża. t.4.
- Kumor-Mielnik, J. (2013), *Twarowski*, Encyklopedia Katolicka KUL, t. 19, Lublin 2013.
- Kusyk, K. *Wykłady w Wyższym Seminarium Duchownym im. Benedykta XV*. Maszynopis. Archiwum WSD Diecezji Siedleckiej.
- Kracik J. (1983). *Spór o podręczniki teologii w wolnym mieście Krakowie*, w: *Nasza Przeszość*, t. 63.
- Lang, F. (1961). *Klüpfel*. Lexikon für Theologie und Kirche, red. M. Buchberger, Freiburg, t. 6.
- Madecki, E. (1995.) *Bartynowski*. Encyklopedia Katolicka KUL, t. 2.
- Manteufflowa, M. (1979). *Ossoliński Wojciech*, w: *Polski słownik biograficzny*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. t. 24.
- Młynarski Z. (1969). *Dzieje Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim 1818-1828*, praca licencjacka pod kierunkiem ks. dr. Mieczysława Żywczyńskiego, Lublin: KUL. Biblioteka WSD w Opolu Nowym.
- Młynarski, Z. (1970). *Formacja intelektualna Alumnów Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim (1818-1828)*. Roczniki Teologiczno-Kanoniczne, z. 3.
- Mościcki, Z. (1982). Śp. Ks. kan. dr Henryk Brzostowski. Wiadomości Diecezjalne Siedleckie, 51, nr 2.
- Noye, I. (1965). *Tanqueray*. Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg, t. 9.
- Ordo Offici Divini et missarum juxta rubricas Ac decreta S.C.R. ad usum Dioece. Podlachiensis Pro Anno Domini 1845.*

- Ozorowski, E. (1983). *Pietkun*. Słownik Polskich Teologów Katolickich 1918-1981, red. L. Grzebień, Warszawa, t.6.
- Petrani, A. (1961). *Nauka prawa kanonicznego w Polsce w XVIII i XIX w.*, Lublin.
- Pfeiffer, E. (1965). *Wiest*. Lexikon für Theologie und Kirche, Strasburg, t. 10.
- Pietkun, W. (1954). *Dogmatyka katolicka*, Warszawa.
- Pleszczyński, A. (1907). *Dzieje Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej Warszawskiej*, Warszawa.
- Rusecki, M. (2002). *Fundamentalna teologia*. w: Leksykon Teologii Fundamentalnej, red. M. Rusecki, K. Kaucha, I. Ledwoń, J. Mastej, Lublin-Kraków: Wydawnictwo M.
- Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem*. (1827). Warszawa.
- Skrzyniarz R. (2013). *Sokołowski Czesław*. *Encyklopedia katolicka KUL*, t. 18.
- Skierkowski, M. (2009). *Specyfika niemieckiej teologii fundamentalnej*. *Studia Theologica Varsaviensia*, r. 47, nr 2.
- Staniewicz, P. (2010). *Ossoliński*. *Encyklopedia Katolicka*, Lublin, t. 16.
- Tonkiel, Z. (2000). *Teologia fundamentalna*, Siedlce.
- Tonkiel, Z. (2010). *Zagadnienia wybrane z ekumenizmu*, Siedlce.
- Wróbel, T. (1983). *Nauczanie filozofii i teologii w Kieleckim Seminarium Duchownym (1727-1962)*. *Nasza Przeszłość: studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, t. 5